

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Педагогика

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Education

Volume 107

ЮНОШИТЕ И СТРАТЕГИИТЕ ЗА КОНТРОЛ ОТ СТРАНА НА РОДИТЕЛИТЕ ИМ

СИЛВИЯ ВЪРБАНОВА*

Резюме: Студията представя резултати от проучване на взаимовръзките на родителските стратегии за контрол и значими характеристики на социалната адаптация на учениците във възрастта 14–15 години. В изследването участват ученици от осми и девети клас в три училища в София ($n=141$) и техните родители ($n=128$). Резултатите показват, че спонтанното себепознание, споделяне от страна на децата и реципрочните отношения родители–деца са свързани с успешна адаптация. Чувството у юношите, че са свръхконтролирани, влияе негативно върху различните характеристики на адаптацията.

Ключови думи: родителски контрол, юноши, адаптация, самооценка, самоефективност, реципрочност във взаимоотношенията

* E-mail: sivarbanova@gmail.com

ADOLESCENTS AND THEIR PARENTS' CONTROL STRATEGIES

Silvia Varbanova

Abstract: *The results gathered in a study of interactions of parental control strategies and major features of social adaptation of 14–15-year-olds are presented. The study involved students in eighth and ninth grade at three schools in Sofia (n=141) and their parents (n=128). The results show that children's spontaneous disclosure of information and reciprocal relationships parents – children are linked to good adaptation. The children's feelings of being overcontrolled negatively affect different characteristics of adaptation.*

Key words: *parental control, adolescents, adaptation, self-esteem, self-efficacy, reciprocity in the relationships*

Вълнуващият свят на юношеството е пронизан от трепетите на съзряването и предизвикателството на връхлитащите отговорности, изискващи ефективно справяне. Юношеството е нов етап от жизнения цикъл не само на детето, но и на цялото семейство. Този етап изисква формиране на нови модели на взаимоотношения между родителите и децата им, на нови правила и механизми за справяне с променящата се реалност. В света между детството и зрелостта юношите често се лутат между мечтаната самостоятелност и неизбежната (а понякога и удобна) зависимост от родителите си, а родителите – между желанието да съдействат за постигането на автономно поведение и стремежа да предпазят детето си от дебнещите опасности чрез бдително проследяване и контролиране на всяка негова стъпка. Във влиятелни изследвания слабият и непостоянен контрол от страна на родителите се свързва с проблемно поведение при юношите. Зачестилите прояви на агресия сред учениците превърнаха въпроса за родителския контрол във фокус на публичните дискусии и на подновен изследователски интерес. Резултатите от различни изследвания показват необходимостта от преосмисляне на характера на родителските влияния и на обясненията на причините за социалната адаптираност при децата, които традиционно се интерпретират предимно по линията на „ефектите отгоре – надолу“, т.е. от родителите към децата (Масcobу, 2007: 25). В това поле на търсене е и изследването, което е представено в студията. Основният му замисъл е да се проследи как контролът от страна на родителите и стратегиите за осъществяването му повлияват основни характеристики на социалната адаптация при юношите във възрастта 14–15 години. Изборът на тази възрастова група е провокиран от извеждането на характеристики като експанзивност, непостоянство, много силни колебания в настроенията, раздалечаване от родителите като доминиращи в отношенията (Казанска,

2011: 6; Долто, 1995: 74–75) и период, в който натискът на връстниците достига върховата си точка (Сиймън, Кенрик, 2002: 414). Задно с това преходът към гимназиалната степен създава усещане за израстване и нов поглед към взаимоотношенията с родителите, в който стремежът за отстояване на собствени разбирания, възгледи, самостоятелни избори определя посоките на действие.

Юношите и техните родители – в полето на свързаността и раздалечеността

За да постигне личностното израстване, автономия, умения за контрол на взаимоотношенията и реакциите си, юношата трябва самостоятелно да извърши трансформации в разбиранията, поведението, емоционалния си свят. Но в сложния преход от детството към зрелостта ориентирите, задавани от родителите, продължават да играят важна роля. От времето, когато Дж. Стенли Хол нарича пубертета време на „бури и стрес“, този период се разглежда като изпълнен с объркани чувства, емоционален хаос, дълбоки конфликти с родителите, необмислени рискове, утвърждава се моделът на „ужасните тийнейджърски години“ (по: Лилиенфелд, С. и др., 2012: 67–68). В много отношения, обаче, напрежението на юношеството според Р. Епстейн (2007) е **създадено от културата**. Както и други, проучващи тази проблематика, авторът насочва вниманието към отсъствието на юношеството като житейски етап в исторически предходни общества и към относително безпроблемния преход към зрелостта дори в някои съвременни култури. Той обосновава, че в съвременното западно общество детството **се удължава изкуствено**, децата се инфантилизират и реалното постигане на социална зрялост неоправдано се измества във времето. В изследване, проведено заедно с D. Dumas, установяват положителна корелация между инфантилизацията и психологическата дисфункция в тийнейджърските години (Epstein, 2007: 86). При изследването на компетентността в 14 области (сред които: интерперсонални умения, поемане на отговорност, решаване на проблеми, гражданско съзнание, управление на рисковото поведение и други) авторите установяват, че в почти всички области тийнейджърите проявяват сходна на възрастните компетентност. Същевременно, когато възрастните трябва да оценят компетентността на тийнейджърите, те я оценяват значително по-ниско (пак там, с. 87). На тази основа се обосновава и идеята за създаване на повече възможности за включване на юношите в значими отговорни дейности в съответствие със способностите им и показаната социална компетентност, а не съобразно конкретните ограничени рамки на възрастов стандарт.

Недоверието на родителите към способността на децата им за справяне с различни проблеми води до ограничаване на включването на юношите в

разнообразни взаимодействия, които биха усъвършенствали именно уменията за справяне на по-високо равнище. В този порочен самоподдържащ се кръг доминира безпокойството и страхът на родителите дали детето ще реагира зряло, дали няма да бъде наранено в сложния и объркан свят на все по-неустойчиви в ценностно отношение влияния. Тази „уплаха без решение“ освен че ограничава автономията, води до дезорганизирана привързаност, при която юношите трудно се адаптират в междуличностните отношения и ги поставя в неразрешимия парадокс да търсят сигурност в хора, към които са привързани, когато са застрашени, но и да се страхуват от привързаност към хората, с които заедно биха могли да намерят общи решения (Riggs, 2010: 12). Същевременно при някои родители нарастващата автономия на детето създава безпокойство за загуба на авторитет чрез изгубване на контрола върху дейността, идеите, чувствата на детето. Това поражда поредния и може би най-силен тласък на желанието на родителите да предрешат, да предопределят действията на порасналото си вече дете, да докажат на него и на другите, че те са определящи. Водени от страха си да не загубят послушното си дете, се опитват да докажат властта си. Във вълнуващия свят на семейните отношения често взаимността е изместена от „битките“ за надмощие, които понякога са много по-драматични и изтощителни, отколкото в другите среди на взаимоотношения.

Юношеството не е неизменно във времето. Приемането му като неизменно Деларош свързва със специфична категория предразсъдъци при интерпретирането му. Използвайки оригиналната формулировка на Леви и Шмид (1994) – юношеството като „метафора на обществената промяна“, той подчертава, че този етап в развитието се променя постоянно и научните изследвания преобръщат разбиранията и нагласите (Деларош, 2004: 10). Тук бих добавила, че много от утвърдените разбирания за отношенията родители–деца са свързани с по-стари проучвания и отражение на разбирания за юношеството като непроменящо се във времето. В тази връзка е важно да се отчита времевата перспектива в направените изследвания, да се проследят някои нови тенденции, а също да се прецени доколко получили популярност разбирания намират потвърждение в настоящата реалност. Така диалогичният дискурс провокира незрелите решения за безспорността и насочва търсенията към динамични характеристики на взаимодействията, повлияни от изменящия се характер на социалните взаимоотношения.

В продължителен период от време фокусът на изследванията е върху конфликтите между родители и деца и върху проблемното поведение на юношите. Нарастването на ролята на връстниците и на собствените социални мрежи в процеса на самоопределяне, на формиране на нови идеи и идеали, овладяването на нови роли и начини за контрол в средата и за саморегулация са сред най-съществените характеристики на този етап в развитието. В традиционните анализи според психоаналитичните и някои социологически теории пропастта между юношите и родителите им е водещ фактор в юношеското

развитие. „От тази гледна точка бунтът и неподчинението, обезценяването на родителите и конфликтите с тях се разглеждат като задължителен компонент на нормалното развитие“ (Силгиджиян, 1998: 179). В представянето на мащабно проучване, проведено с юноши на възраст между 13 и 18 години в средата на 80-те и средата на 90-те години, Х. Силгиджиян установява, че резултатите **не потвърждават** възгледите за „отхвърлянето“ на родителите и семейните отношения като задължителен елемент от нормалното израстване към зрелостта и оспорват идеята за междупоколенчески конфликт при преобладаваща част от юношите (пак там, 178–180). Обобщението на резултатите от други, по-нови изследвания (в периода 2004–2006 година) потвърждават констатацията, че въпреки популярните мнения в периода на пубертета и след него в рамките на юношеското развитие родителите запазват влияние върху вземане на решения, което често се съгласува с това на връстниците, че юношата взема и самостоятелни решения, без това да води до пропаст между поколенията (Калчев, 2011: 64; Массобу, 2007: 32). В изследване, проведено в периода 2007–2008 година сред софийски младежи между 18 и 30 години, избрани според критерия активност в мрежата и осъществено чрез дълбинни интервюта, фокус групи, наблюдение на младежки граждански и културни практики, се установява, че сред участниците почти няма младежи, които да са в конфликт с родителите. „Родителите им ги окуражават във виртуалните им начинания, тласкат ги към мобилност, пазят ги, радват се на потреблението им и изобщо рядко влизат в ролята на институция, която регламентира и забранява“ (Дичев, 2009: 35). Младите демонстрират обезсмисляне на традиционни за родителите им разбирания, но, за разлика от 60-те години, не се борят с тях, като че ли няма сблъсък, а по-скоро ги игнорират (пак там). Тенденциите, които се проявяват в периодите на късното юношество и ранната младост, неизбежно се отразяват и на начина на възприемане на моделите от тези, които са в периода на ранно и средно юношество. Подобно отношение е установено и по-рано в относително по-различни културни условия. Обсъждайки отношенията родители–деца Ф. Долто подчертава, че в края на 80-те години се „запълва“ пропастта между поколенията, като се появяват, разбира се, нови различия. Но сега юношите по-скоро избягват възрастните, а не се опитват да им се противопоставят. Юношите отхвърлят и критикуват възрастните като цяло, но одобряват родителите си или ги съжаляват (Долто, 1995: 188–189). Може да се обобщи, че в повечето случаи отношенията родители–деца остават стабилни в юношеска възраст (Сиймън, Кенрик, 2002: 407), навлизането в юношеските години не подкопава афективната връзка с родителите, а по-скоро отразява намалената зависимост от тях (Калчев, 2011: 67). Под съмнение остава и „задължителната“ криза в юношеството, без съществуването на която се приема, че не може да се постигне изградена идентичност. Разбира се, чрез преживяването на криза юношата посредством крайността може да потърси своя зрял образ и това да доведе до „цялостно осъзнаване на това да си

самият себе си в този свят” (Деларош, 2011: 97). Много изследвания показват, че само около 20% от подрастващите преминават през силен смут, докато голямото мнозинство се радва на предимно позитивни настроения и хармонични отношения с родителите и връстниците (Лилиенфелд, С. и др., 2012: 71). Справянето с критични моменти и постигането на успешна адаптация в голяма степен е свързано и с индивидуалните личностови характеристики (Kerr, Stattin, 2000: 378). „Генерализацията на възгледа за стресогенния характер на юношеството и преобладаващата абнормност на юношите крие опасност както за възпитателните стратегии, така и за цялостния социализационен процес (Силгиджиян, 1998: 81).

Много от генерализираните разбирания за проблемното юношество са следствие от пренасянето на резултати от клинични изследвания, проведени с юноши с психо-социални проблеми, към обобщения и анализи за юношеството като етап в развитието. Тези разбирания широко се разпространяват в популярната литература, предназначена за родителите. Изследване, проведено от Хофман (Hoffman, 2009), насочено към проучване на съветите към родители в популярни издания за родителството, установява, че характерът на съветите и указанията създават специфична култура на емоциите и насочват към подходи на взаимодействие, които често не съответстват на най-добрите стандарти и практики, подкрепени от задълбочени проучвания. В изследването са обхванати съвременни в САЩ издания: 20 издания на популярните списания Родители, Родителство и Дете за период от три години (1999, 2000, 2001), всеки брой на списание Родителство и Родители за 2-годишен период (2005–2006), интернет сайтове за родителството и книги за съветване на родители, в които фокусът е върху емоциите. Една от констатациите е, че в литературата по-голямо внимание (72%) се отделя на негативните емоции (гняв, тревожност, фрустрация), отколкото на позитивните (емпатия, съпричастност, радост, удовлетворение – 28%). Свързано с този преобладаващ фокус в проучените препоръки за родители е и разглеждането на семействата като склонни към насилие, характеризиращи се с липса на „подходящо“ родителство, което води до деструктивно, импулсивно поведение у децата (пак там, с. 19). Наслагването на подобни внушения увеличава безпокойството у родителите да поставят ограничения и да предявяват изисквания, проявява се тенденция към трансформация на необходимата подкрепа във всеразрешителност. Това от своя страна компрометира изискванията за контрол. Причината е в смесването и дори подменянето на контрола с грубото вмешателство, интерпретацията му като насилие над детската личност. В стремежа си да покажат на детето любовта си и да не изгубят неговата любов немалко родители преживяват разколебаване в изискванията си. „Но родителите се страхуват не само да не изгубят любовта на детето. Те също се опасяват да напуснат пиедестала, върху който ги е възкачило то и да изглеждат обикновени в неговите очи. Ала преди всичко се боят от идеята, че повече няма да са „добрите“ родители и че

децата им биха могли да ги упрекуват за това по-късно така, както те самите са укорявали своите родители” (Деларош, 2010: 63). Родители, които не успяват в насочването и регулирането на поведението на децата си, губят чувството за родителска ефикасност и в негативната обратна връзка от децата си, подкопават своя родителски контрол (Масcobу, 2007: 36). По този начин всъщност вместо близост между родителите и децата се настанява дистанцията.

Нови тенденции, повлияващи процесите на еманципиране на юношите от родителите им, са свързани и с промените в съвременната информационна среда. Мнозина заговориха за информационна пропаст между поколенията и скъсяване на поколенческите вълни на подрастващите, които следват през 10-ина години, вместо през 20–25 (Стоянова, 2011). Вероятно в близките години ще сме свидетели на много по-динамични промени, предполагащи и необходимостта от по-гъвкаво адаптиране към мрежите, каналите, методите за комуникация и познание. Юношите живеят потопени в дигиталните технологии и проекциите на тази потопеност са много. Същественото за предмета на настоящото търсене е свързано с факта, че новите комуникативни процеси в електронните мрежи променят характера на междуличностните взаимодействия. Многообразието от влияния е много голямо и нестабилно. „Сприятеливането“ и „разприятеливането“ се оказват динамичен процес, който повлиява дълбочината и трайността на отношенията. Социалните мрежи променят условията, в които се осъществява адаптацията на подрастващите. По нов начин се проблематизират възможностите за успешно влияние от страна на родителите. Благодарение на интернет юношите имат неимоверно широк достъп до информация, което е изключителна възможност за познание в съвременното, когато старите йерархии на знанията рухват. Същевременно степента на задълбочено използване на тази информация остава проблематично. Скоростта при сърфирането в интернет пространството често се оказва по-важна от дълбочината в търсенето и познанието. Интерактивността в електронните мрежи поощрява „структурната разсеяност“, което се очертава като важен аспект на съвременната култура. А новите форми на комуникация днес са основа на социализация и културен живот на младите (Дичев, 2009: 23–24).

Обобщението на представените особености и тенденции насочват към разбирането, че заедно с естественото еманципиране в разбиранията, в идеите, в изграждането на собствен образ за себе си и за света голяма част от юношите продължават да бъдат свързани с родителите си и да поддържат хармонични отношения с тях. Същевременно подценяването на уменията за справяне на подрастващите води до изкуствено удължаване на детството. Паралелно с това нестабилността в нагласите на немалко родители за начините на поставяне на изискванията и ограниченията по отношение на поведението на децата, променените характеристики в междупоколенческите отношения и в комуникационната среда, особеностите на индивидуалната уникалност на юношата насочват към осмислянето и преосмислянето на статута на роди-

телския контрол и начините за осъществяването му и системна емпирична проверка на влиянията, които оказва в личностното и социално израстване.

Методика и процедура на емпиричното изследване

Моделът на изследването е построен върху основата на изследвания, проведени от М. Кер и Х. Статин от Örebro University, Швеция (Kerr & Statin, 2000). Авторите проследяват как информираността за ежедневните занимания, наблюдението и контролът над дейността на децата от страна на родителите им повлияват основни характеристики на адаптираността при 14-годишни ученици. Въпросникът за учениците и техните родители е **идентичен**, с малки разлики в думите в зависимост от това към коя група участници в анкетирването е насочен. В литературата наблюдаване, надзор, проверяване често се разглеждат като синоними на контрола, а информираността за определена дейност – като част от контрола. Разграничават се директен контрол, включващ забрани и ограничения, и индиректен контрол, свързан с насърчаване за възприемане на определени стандарти. В своето изследване Кер и Статин определят три източника за информираност на родителите за дейността на децата им, които обособяват като субскали във въпросника: **Себеразкриване**, споделяне от страна на децата за свободното време и дейностите им; **Насътояване** от страна на родителите за информация; **Контрол**, изискващ децата да получат разрешение, за да отидат някъде или да останат до по-късно извън дома, да обяснят с кого са били. Въпросите в тези субскали разкриват и различните стратегии на родителите за информираност и контролиране на заниманията на децата, тъй като показват система от разбирания и действия, модели на поведение за информиране, насочване, затвърждаване и коригиране дейността на децата. Адаптираността на децата авторите проучват чрез няколко от нейните форми: Проблеми в училище; Ниска самооценка; Очакване за провал; Делинквентност; Лоши взаимоотношения с родителите. Въведена е и субскала, разкриваща в каква степен децата се чувстват **свърхконтролирани** от родителите си. (Kerr & Statin, 2000: 368–370).

Във въпросника, който разработих върху тази основа, бяха включени всички субскали, с изключение на скалата за делинквентност. Причината е, че тя съдържа въпроси, свързани със споделяне от учениците за извършени кражби, вандалски прояви, били ли са арестувани, на които нито учениците, нито родителите биха отговорили искрено в този формат. Беше променено наименованието на субскалите, свързани със социалната адаптация, тъй като формулировките в предложения вид съответстват повече на клиничното разбиране за адаптацията, насочвайки в по-голяма степен към проблемите, към нарушението на нормите, отколкото към успешното справяне. Беше запазена формулировката на повечето въпроси, а промените в някои от тях бяха свързани с постигане на по-добро разбиране от българските ученици и родители.

Така инструментариумът включва 50 айтема (както във въпросника за родители, така и за ученици), структурирани в следните субскали:

1. Информираност на родителите за дейността на децата им

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Родителите ми знаят какво правя през свободното си време“; „Родителите ми знаят за какво харча парите си“ При родителите формулировката е от типа: „Зная какво прави детето ми през свободното си време“.

2. Споделяне от страна на децата

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „У дома споделям вълненията и преживяванията си“; „Споделям с родителите ми какво се е случило, когато съм с приятели или съученици“. При родителите формулировката е от типа: „Детето ми споделя у дома вълненията и преживяванията си“.

3. Родителска инициатива за информация

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Родителите ми са тези, които започват разговорите за свободното ми време“; „Родителите ми ме питат за това, което се е случило през учебния ден“. При родителите формулировката е от типа: „Аз започвам разговорите с детето ми за свободното му време“.

4. Родителски контрол

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Трябва първо да попитам родителите си, преди да реша с приятелите си какво ще правя вечер“; „Ако съм бил/а до много късно вечерта навън, родителите ми изискват от мен да обясня какво съм правил/а и с кого съм бил/а“. При родителите формулировката е от типа: „Изисквам от детето ми да обясни с кого е било и каквото е правило, ако е било до много късно вечерта навън“.

5. Отношения в училището

В оригиналната скала са включени въпроси, свързани само с отношението към училището и учителите. За постигане на по-адекватна представа за отношенията в училище като характеристика на адаптацията в тази възраст добавих и въпроси за отношенията със съучениците. Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Ходя с удоволствие на училище“; „Разбирам се със съучениците си“. При родителите формулировката е от типа: „Детето ми ходи с удоволствие на училище“; „Детето ми се разбира със съучениците си“.

6. Самооценка

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Като цяло съм доволен от себе си“; „Мисля, че имам много добри качества“. Твърденията в скалата за родители разкриват начина, по който те преценяват равнището на самооценка на детето си. Например: „Като цяло, детето ми е доволно от себе си“.

1. Самоефективност

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Имам достатъчно вяра в собствените си способности при справяне с трудности“; „Бързо се превръщам в неуверен човек, когато се сблъскам с нови задачи“. Твърденията в скалата за родители разкриват начина, по който те преценяват равнището на самооценка на детето си. Например: „Детето ми бързо се превръща в неуверен човек, когато се сблъска с нови задачи“.

2. Отношения с родителите

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Разбирам се с майка си“; „Случва се да се карам с майка си“. Идентични въпроси са включени и за бащите. Друг въпрос в тази скала е: „Родителите ми ме подкрепят и окуражават“. Твърденията за родители са от типа: „Разбирам се с детето си“; „Детето ми знае, че винаги бих го подкрепил/а и окуражил/а“.

3. Чувство у децата, че са свръхконтролирани от родителите си

Пример за твърдения, разкриващи съдържанието на скалата: „Имам усещането, че родителите ми контролират всичко в живота ми“; „Мисля, че родителите ми се бъркат твърде много в заниманията ми през свободното ми време“. Твърденията за родители са от типа: „Детето ми мисли, че контролирам всичко в живота му“; „Детето ми мисли, че се бъркам твърде много в заниманията му през свободното му време“.

Всяко едно от твърденията се оценява по 5-степенна скала от Ликертов тип със следните значения: 1 – много рядко; 2 – рядко; 3 – понякога; 4 – често; 5 – много често. При въвеждането на резултатите от негативно формулираните въпроси значенията се „обръщат“ за постигане на съгласуваност, т.е. най-високата стойност да отразява винаги най-успешен характер на взаимодействието.

Социално-демографските характеристики, които са контролирани в изследването, са възраст на детето, пол, клас (осми или девети), тип училище, успех на ученика от приключващата учебна година, брой деца в семейството, семеен статус и образование на родителите.

Основните изследователски въпроси, на които се търси отговор са:

1. Какъв е характерът на връзката между информираността на родителите за дейността на децата им и различните стратегии за родителски контрол?
2. Как стратегиите за контрол влияят върху самооценката, самоефективността, взаимоотношенията с родителите и взаимоотношенията в училище?
3. Какъв е характерът на взаимовръзките между обособените променливи по отношение на определените социално-демографски характеристики?

Въпросникът беше апробиран през март 2011 г. с участието на 30 родители на ученици в осми и девети клас. След попълване на анкетната карта с половината от родителите беше проведено индивидуално неструктурирано интервю за получаване на по-детайлна информация и уточняване на основни

за параметрите на изследването въпроси. Настоящото изследване беше проведено в периода **май – юни 2012 г.** В изследването участват 141 ученици от **осми и девети** клас в три училища в София и техните родители. Родителите получиха въпросника в пликове, които трябваше да бъдат върнати запечатани. Родителите, които са попълнили въпросника, са 128, т.е. достигната е 90,7% възвръщаемост на въпросниците. Предимно майки са участвали в попълването на въпросниците – 85% (n=110), бащите са 11,7% (n=15), а при три от децата въпросниците са попълнили двамата родители. След въвеждането и първичния анализ на данните бяха проведени интервюта с 15 ученици за постигане на по-задълбочено осмисляне на резултатите от изследването.

Проверката на надеждността на инструментариума показва много добра вътрешна съгласуваност: α на Кронбах при въпросника за ученици е 0,885 и 0,899 при този за родители. Вътрешната съгласуваност при отделните субскали е представена в таблица 1.

Таблица 1. Вътрешна съгласуваност на компонентите в инструментариума (стандартизирана α на Кронбах)

Наименование на субскалата	α на Кронбах (стандартизирана) въпросник за ученици N= 141	α на Кронбах (стандартизирана) въпросник за родители N= 128
Информираност на родителите за дейността на децата им	0,751	0,750
Споделяне от страна на децата	0,827	0,851
Родителска инициатива за информация	0,718	0,713
Родителски контрол	0,774	0,713
Отношения в училището	0,719	0,724
Самооценка	0,713	0,763
Самоефективност	0,785	0,722
Отношения с родителите	0,653	0,613
Чувство у децата, че са свръхконтролирани от родителите си	0,685	0,690
Общо за целия въпросник	0,890	0,899

От учениците, участвали в изследването, 70 са момчета и 71 са момичета. В осми клас са 91 деца (64,5%), а в девети – 50 деца (35,5%). На 14 години са 35,5% от учениците; 46,8% са навършили 15 години, на 16 години са 15, 6%, две от децата са на 13 години и едно – на 18 години. 95 (67,4%) от учениците са постъпили в гимназиалната степен след класиране въз основа на модулите от Националното външно оценяване. От тях 55 са ученици в езикова гимназия, която е сред училищата, приемащи с най-висок бал, а 40 са ученици в гимна-

зия с интензивно изучаване на чужд език. От участващите в изследването 46 ученици (32,6%) са постъпили в паралелките въз основа само на свидетелство за завършен седми/респективно осми клас. При 72,3% от децата, попълнили анкетата, родителите имат граждански брак; 4,3% живеят на семейни начала; на 20,5% от децата родителите са разведени, като 18,4% от децата, участвали в изследването, живеят с майките си; три деца живеят с бащите си след развода, а на четири деца единият родител е починал. Разпределението по образование на родителите е: 45,4% от родителите са с висше образование; при 31,2% единият родител е с висше образование, а другият със средно; 17% са със средно образование и 4,3% са с основно образование.

Как родителите се информират за дейностите на децата си?

Когато се обсъжда родителския контрол, винаги на първо място се проучва информираността на родителите за дейностите на децата им. Изследването показва, противно на много от традиционните допускания, че значителна част от родителите са информирани за заниманията на децата си. От участвалите в изследването ученици 68,1% са показали, че „често“ и „много често“ родителите им знаят какво правят през свободното си време; 66% са отбелязали, че „често“ и „много често“ родителите им знаят за какво харчат парите си; 67,4% показват, че „рядко“ и „много рядко“ през последния месец родителите им не са имали представа къде и с кого са били през свободното си време. От участвалите в изследването родители 79,7% демонстрират висока степен на информираност за свободното време на децата си; 82,8% казват, че „често“ и „много често“ са информирани за какво децата им харчат парите си; 81,2% отбелязват, че „рядко“ и „много рядко“ през последния месец не са имали представа къде и с кого са били децата им. Учениците от езиковата гимназия и техните родители показват по-висока степен на информираност. Например 72,7% от учениците от тази гимназия споделят, че „рядко“ и „много рядко“ родителите им не са имали представа през последния месец къде и с кого са били през свободното си време, докато сред учениците в средното общообразователно училище, в което се постъпва по документи, за такава степен на информираност на родителите си споделят 56,5%. Подобно е съотношението и по останалите въпроси в скалата. Статистически значими различия по отношение информираността във връзка със семейното положение на родителите **не бяха** установени ($F=0,372$; $p=0,828$), **няма значими различия** и във връзка с образованието на родителите ($F=0,246$; $p=0,911$). Значими различия между учениците от осми и девети клас и във връзка с училищния успех също **не бяха** установени. Въпреки че и при момчета, и при момичета информираността е висока, разликата е статистически значима ($F=2,957$; $p=0,022$). Информираниостта е относително **по-висока** при родителите на момичетата.

Ако искаме да вникнем в специфичните характеристики на взаимоотношенията родители–деца, от по-голямо значение е проучим **как** родителите се информират за дейностите на децата си. Начините за получаване на информация представят родителските стратегии в отношенията на контрол с децата им. Коефициентите на корелация са показани в таблица 2.

Таблица 2. Корелации между информираността на родителите и начините за получаване на информация

	Себеразкриване от страна на децата	Родителска инициатива за информация	Родителски контрол
Информираност на родителите (анкета с ученици)	r=0,669 Sig=0,000	r=0,641 Sig=0,000	r=0,469 Sig=0,000
Информираност на родителите (анкета с родители)	r = 0,684 Sig=0,000	r=0,567 Sig=0,000	r=0,392 Sig=0,000

Резултатите показват, че информираността на родителите е в най-силна връзка със **себеразкриването** от страна на юношите. Висока степен на корелация има и при двата пола, но при момичетата равнището на зависимост между информираността на родителите и детското себеразкриване е по-силна ($r=0,749$) в сравнение с момчетата ($r=0,512$). Силата на връзката е сходна (без значими различия) при четиринадесет-, петнадесет- и шестнадесетгодишните ученици. При родителите на учениците, които споделят преживяванията си, разговарят свободно за заниманията си през свободното време, споделят за взаимоотношенията си, степента на информираност е висока и те повече (както става ясно и от проведените интервюта) насочват към обсъждане и обмисляне на стандартите в поведението, нормите и ценностите, поощрявайки детската автономия. Детското себеразкриване отразява изградени отношения на взаимност, при която родителският контрол е **индиректен**.

Родителската инициатива за познаване на заниманията на детето чрез провокиране на разговори за свободното му време, за работата в учебните часове и случилото се в училище, чрез разговори с приятелите му и родителите им, също е в значима и висока степен на свързаност с постигнатата информираност. В интервютата мнозинството от юношите показаха, че въпреки изпитваната често досада, когато родителите им задават въпроси за заниманията и отношенията им, когато срещат разбиране от страна на родителите си, не приемат тези въпроси като израз на родителски натиск. Както по-нататък ще бъде пояснено във връзка с анализа на други зависимости, **контекстът**, в

който протичат разговорите, определя начина на възприемане и тълкуване на родителската намеса.

Значима е връзката на информираността на родителите и с по-строгия родителски **контрол**, разкриващ се чрез изискванията да не се взема решение без съгласието на родителя, да се дава точно обяснение за свободното време. Степента на свързаност обаче по този фактор е **значително по-ниска**. Това означава, че директивните изисквания от страна на родителите постигат известна информираност за дейността на юношите, но са много **по-малко ефективни** от свободното споделяне от страна на децата и предразполагането към обсъждане на събития и преживявания.

Свързаност на родителските стратегии за контрол и основни характеристики на адаптацията на юношите

Себеразкриването, свободното споделяне от страна на детето предполагат постигане на реципрочност във взаимодействието родители–деца. В по-ранните години на детството тя е свързана с подкрепата, която родителите внасят в развитието на детската саморегулация, чрез промяната от директен и незабавен контрол към индиректен контрол, включващ насърчаване на възприемане на стандартите. Детското възприемане на моделите зависи от това дали родителските послания, идеи, бележки са „проверими“, т.е. **дали намират потвърждение в реалността**, като така се постига взаимност във взаимодействията. Взаимността в периода на юношеството изисква синхронизиране на родителските и детските идеи за автономия. Реципрочността между родители и деца включва координиране на планове и разписания, което зависи от потока от информация и как се кодират посланията (Maccoby, 2007: 31). **Реципрочността** във взаимоотношенията родители–деца се приема и като един от основните фактори, повлияващи успешната социална адаптация на децата. В настоящото изследване влиянието на факторите се търси по отношение на няколко характеристики на адаптацията: отношения в училище, самооценка, самоефективност, отношения с родителите.

Резултатите от корелационния анализ показаха, че „Споделянето от страна на децата“ е в значима положителна връзка с обособените в изследването характеристики на адаптацията на юношите. Коефициентите на корелация между този фактор и „**Отношения в училището**“ са $r=0,380$ Sig=0,000 (данни от учениците) и $r=0,347$ Sig=0,000 по данните от родителите. Корелационните зависимости са умерени по сила. Това показва, че споделянето с родителите е свързано с успешния характер на взаимодействието в училище. Но тук индивидуалните личностни характеристики, характеристиките на училището, на взаимоотношенията между учениците имат по-силно влияние. Това се потвърждава и от резултатите по отделните въпроси в скалата. Обобщено отговорите на по-голямата част учениците, участвали в изследването, са в по-

ложителните степени в скалата. Различия по показател училищен успех не бяха установени. Но бяха установени различия в отношението към училището във връзка с типа училище – относителният дял на тези, при които преобладават негативните чувства във връзка с училището, е по-висок в училището, в което учениците са постъпили без изпит; там е по-ниско и удовлетворението от взаимоотношенията с учителите и със съучениците. Една от най-големите разлики е свързана с взаимоотношенията със съучениците: като цяло взаимоотношенията **са благоприятни**, но в езиковата гимназия за твърдението „Разбирам се със съучениците си“ 65,5% показват отговор „много често“, 30,9% – отговор „често“, докато в средното общообразователно училище 34,8% са избрали отговор „много често“ и също толкова – 34,8% избират отговор „често“.

Положителна е връзката на споделянето от страна на децата и със **самооценката**, като при **момчетата** тя е с по-голяма сила. Положителна зависимост се установи и в релацията **себеразкриване–самоефективност** ($r=0,380$ Sig=0,000 по данните от учениците и $r=0,347$ Sig=0,000 по данните от родителите). Тук отново силата на зависимостта е по-голяма при **момчетата**, като при резултатите от анкетата с родители коефициентът на корелация достига $r=0,489$ Sig=0,000. Интересен е фактът, че момчетата споделят по-често, но **зависимостта** с проучваните характеристики е по-силна при момчетата. Преодоляването на „модела на мълчанието“, характерен много дълго време за процеса на социализация на момчетата, показва положителното си влияние върху характера на социалните взаимодействия и отношението към себе си. Влиянието е по-силно при четиринадесетгодишните, а силата на връзката намалява при петнадесет- и шестнадесетгодишните юноши.

Положителна е зависимостта между споделяне от страна на децата и **отношенията с родителите** ($r=0,430$ Sig=0,000 по данни от учениците и $r=0,518$ Sig=0,000 по данните от родителите). Отношенията с родителите се характеризират с двойна обвързаност. От една страна, те характеризират родителството, но от позицията на децата те са в областта на детските умения за справяне в семейна среда. В перспективата на разглеждането на социализацията в семейството като двупосочен процес, при който действията на всяка от „страните“ предизвиква съответстващи действия от другата страна, юношеската активност придобива значим смисъл.

Установена беше положителна корелационна връзка между родителската инициатива за информация за дейността на децата и обособените форми на адаптация, но в по-ниска степен. Съществуването на умерена свързаност показва, че родителската инициатива за познаване на дейността на децата също може да благоприятства характера на взаимодействията със средата и отношението към себе си.

Значима корелационна връзка на **по-строгия родителски контрол** беше установена **само при взаимоотношенията в училище** $r=0,242$ Sig=0.004 по

данни от учениците и $r=0,304$ Sig=0.000 по данни от родителите. Данните от родителите показват и връзка със самоефективността при децата, но с по-ниски стойности в сравнение с предходните скали. Между субскалата „Родителски контрол“ и останалите скали, характеризиращи адаптацията, значима зависимост не беше установена.

Анализът на корелационните зависимости показва, че не информираността сама по себе си, а **начинът**, по който се постига, е във връзка с адаптацията. Когато юношите свободно и спонтанно споделят преживявания и събития, когато родителите предразполагат към споделяне, юношите изпитват по-устойчиво чувство за самостоятелен контрол над ситуациите, основните социални взаимодействия, самооценката и чувството за самоефективност се развиват по-успешно. От значение за устойчивостта на тази зависимост е и фактът, че значими различия по отношение на семеен статус, образование на родителите и брой деца в семейството при тези данни **не бяха установени**. Очевидно в съвременната ситуация родителите в по-голяма степен се опитват да разбират потребностите на децата си, да синхронизират усилията си при раздяла не само за да предотвратят възможни неблагоприятния в развитието, но и за да подпомогнат успешното личностно израстване и социално развитие. Резултатите показват, че юношите срещат подкрепа и поощрение от страна на родителите си: 80,9% от децата показват, че „често“ и „много често“ родителите им ги подкрепят и окуражават; от своя страна 92,2% от родителите споделят, че „често“ и „много често“ подкрепят и окуражават децата си. Юношите показват висока степен на разбирателство с родителите си, като честотата на скарвания с бащите е по-ниска. В сравнение с други изследвания и като се включи информацията от предварителните интервюта с родителите и последващите интервюта с децата може да се направи допускането, че бащите отправят относително по-малко изисквания към децата си и поради това „спрекванията“ са относително по-редки. Същевременно юношите показват по-голяма честота на скарванията с майките си, **но въпреки това** демонстрират високо равнище на разбиране с тях. 52,5% показват, че „често“, „много често“ и „понякога“ се карат с майките си, но същевременно 83,7% споделят, че „често“ и „много често“ се разбират с майките си. Високо равнище на разбиране с бащите показват 67,4% от учениците. Някои ограничения и дисциплиниращи действия, включително спорове и изисквания от страна на родителите, срещат по-острата реакция на децата, приемат се като скарване, но явно не се тълкуват като неразбирателство. Самите ученици в интервютата показват снизходително отношение към родителите си по повод скарванията, като осем от тях споделиха, че разбират, че в поводите за скарване виждат и загрижеността на родителите си. Тук отново се появява значението на контекста, в който се развиват споровете, и че от него зависи дали децата ще приемат действието на родителя като вмешателство или като загриженост. Същевременно обаче от интервюираните ученици 14 изтъкват, че майките им са

по-активни в предявяването на изисквания, а само един споделя, че баща му е по-активен. В рамките на изследването бяха установени значими корелации между отношенията с майката и отделните въпроси, характеризиращи скалата за контрол. Това насочва отново към ролята на бащата в контролиращите действия, защото е известно, че в юношеството контролиращо поведение на майката в съчетание с дезорганизирано поведение на бащата повлияват поведенчески проблеми и когнитивни изкривявания (Riggs, 2010: 18).

В настоящото изследване се прояви и друга особеност, която изисква специално обсъждане: по-голямата част от юношите показват висока самооценка, но относително **по-ниско чувство** за самоефективност. По отношение на твърдението „Като цяло съм доволен от себе си“ 61% показват отговори „много често“ и „често“, а само 7,1% демонстрират ниска самооценка. За твърдението „Мисля, че имам много добри качества“ отново 61% показват отговори „много често“ и „често“, но се увеличават отговорите, показващи максимална стойност, а само 9,2% показват ниска самооценка. Преценката на родителите по отношение на тези две твърдения е сходна: 68% изразяват мнение, че детето им „много често“ и „често“ е удовлетворено от себе си, а 79,7% изразяват мнение, че „много често“ и „често“ детето им мисли, че има много хубави качества. Подобни са стойностите и на останалите въпроси, характеризиращи скалата за самооценка. Като цяло значителната част от отговорите са във високите степени. В многобройни изследвания и в научната литература многократно е изтъквана значимата роля на положителната самооценка за психичното благополучие и успешното социално функциониране. Увереността в собствената ценност в комплексността на Аз-концепцията създава буфер срещу неизбежните неуспехи и превратностите на съдбата (Ларсен, Крумов, 2010: 273). Същевременно, обаче, ако високата самооценка не е съчетана с адекватно високо чувство за самоефективност, може да се развие **афект на неадекватност**. Афектът на неадекватност представлява реакция, насочена към защита на самооценката, позволяваща да се съхрани удовлетворително отношение към себе си, но с цената на нарушаване на взаимоотношенията с другите, като едно от най-важните условия за възникването му е стремежът за утвърждаване не чрез постижения, а стремеж към признание, изпъкването сред другите като самоцел (по Калчев, 2003: 65). Демонстрираната висока самооценка от участващите ученици можем да разглеждаме като признак на успешно адаптиране, но по-ниските стойности при самоефективността поражда въпроси и известни съмнения. Обобщено юношите, въпреки високата си самооценка, показват сравнително по-лесно разколебаване и обезсърчаване пред трудностите. Данните и при ученици, и при родители са в тази посока, като 40,4% от учениците показват, че трудните задачи и проблеми „рядко“ и „много рядко“ са забавни за тях, а само 28,3% „често“ и „много често“ приемат трудното като забавно. Половината от участващите ученици в изследването споделят, че дори не се стараят достатъчно, когато се сблъскат с труден

проблем. Сходно е мнението и на родителите. В цялата скала за самоефективност високи стойности по този показател показват 35,2% от момчетата и 34,3% от момчетата, като относителният дял на показалите ниски стойности при момчетата е по-висок. Учениците от езиковата гимназия имат по-високи стойности в скалата в сравнение с учениците в другите две училища, но и при тях е налице относително несъответствие самооценка–самоефективност. Тези резултати изискват специално внимание и по-нататъшно проучване, тъй като самоефективността е в основата на един от най-съществените параметри на социалната адаптация – **контрол над ситуацията**, а специфичните фактори, които ѝ влияят са: справяне с трудни ситуации, активно формиране на нов опит, справяне с проблеми с хората (виж Tangeman, & Hall, 2011: 42). Хората с висока самооценка, а ниско чувство за самоефективност се концентрират повече върху впечатлението, които правят на другите, отколкото върху работата. Интервютата с родителите и изводите в някои проучвания (Hoffman, 2009) дават основания да потвърдим предположенията, че опасенията на възрастните да не наранят самочувствието на юношата водят до предпазване от трудности, с което се удължава периодът на инфантилността. Предпазващите родителски стратегии са насочени към пасивно изпълнение на изискванията, избягване на инициатива и на интелектуални предизвикателства, опростени представи за успеха и изявата, отбягване или отлагане на сериозни усилия (Върбанова, С., 2010: 315–316). И ако в миналото символичният преход към зрелостта се е свързвал с изпитанията, сега се проявява тенденция да се предпазват децата от трудности и изпитания, което оформя и новата култура на отсъствие на усилия. В интервютата родители споделиха, че често са **разколебани в изискванията си**, изпитват безпокойство да отправят категорични изисквания към децата си, повлияни именно от популярни разбирания, широко разпространявани на книжния пазар и в сайтовете, където много от ограниченията и критиката от страна на родителите се тълкуват като компрометиране на безусловната любов, а настояванията за повече усилия се представят като носещи опасности за самооценката на детето, а оттам и за благополучието му.

Заслужаващ особено внимание е фактът, че въпреки че учениците с висок успех имат относително по-висока самооценка, високи стойности в отговорите на въпросите, определящи тази скала, показват и учениците с по-нисък успех. Така например нито един ученик от тези, които показват, че е възможно да имат двойка/и като годишна оценка, не е показал ниските стойности при тези въпроси, сред учениците със среден успех ($n=16$) само двама показват ниски стойности. Това насочва към факта, че самооценката вероятно **все по-малко** се влияе от училищния успех. Връзката между скалите Отношения в училището и Самооценка (по данните от учениците) е умерено силна $r=0.343$ Sig=0,000, а за Самоефективност стойността е $r=0.379$ Sig=0,000. Когато обаче от скалата за отношения в училище се извадят добавените допълнително от мен въпроси за взаимоотношения с връстниците и се обособят

като отделна субскала, съвсем естествено се оказва, че най-голямо влияние върху самооценката оказват именно отношенията с връстниците. Корелацията между тях и скалата за самооценка е $r=0.641$ Sig=0,000 по данните от ученици и $r=0.703$ Sig=0,000 по данните от родители. Корелацията отношение с връстниците–самоефективност е със стойност $r=0.419$ Sig=0,000. Тези данни обаче показват, че реално отношенията в училище, когато в тях не се включват взаимоотношенията с връстниците, нямат толкова силно влияние върху самооценката и самоефективността. Интервютата с учениците разшириха представата за влиянията върху самооценката. Те потвърдиха, че все по-голямо значение при формирането на представата за себе си и самооценката има общуването в социалните мрежи. Броят на харесванията във виртуалната реалност, класациите се превръщат в много важен „ресурс“ за самооценката. Популярността се конкурира със значението на други личностни характеристики. Facebook освен като платформа за контакти и споделяне се приема и като възможност за почти мигновено получаване на оценки в подкрепа на позитивен образ за себе си. В сайтове като Ask.fm броят на отговорите, на харесванията, „подаръците“, относителният дял на оценките, разпределени между много негативни и много позитивни квалификации, създават самочувствие или смазват в новите форми на търсене на значимост.

Важен фокус в изследването е проучването и на връзката между чувството на децата, че са свръхконтролирани, в случаите когато то се наблюдава, и характеристиките на адаптацията. Предпазващите стратегии са свързани и със стремежа на родителите да контролират и планират всичко в живота и ежедневието на децата си. Юношите, изразили усещането, че родителите контролират всичко в живота им, показват, че нямат достатъчно свобода да преценят какво да правят през свободното си време, а родителите им прекалено много регламентират всичките им занимания, демонстрират значително по-ниски равнища на споделяне, формират реакция на съпротива и имат много повече тайни от родителите си. Контролът се приема като ограничаващ, а отношението на родителите – като обсебващо. Корелационният анализ показва **отсъствие** на свързаност между скалата „Чувство у децата, че са свръхконтролирани“ и скалата за Информираност. Отрицателна е зависимостта между чувството за свръхконтрол и отношенията с родителите, както и с връстниците. Колкото по-изявен е свръхконтролът, толкова по-ниски са стойностите в скалите, характеризиращи адаптацията. Макар и в рамките на умерена отрицателна зависимост, стойностите при петнадесетгодишните са по-високи. Най-високи са отрицателните стойности при скалите за Самооценка и Самоефективност. Силата на отрицателната връзка е по-голяма при момчетата: $r=-0,472$ (данни от родителите за детската самооценка); за $r=-0,462$ (данни от родителите за детското чувство за самоефективност).

Обобщението на резултатите, отразяващи връзките между стратегиите за контрол и обособените характеристики на адаптацията при юношите, на-

лагат извода, че постигната споделеност между родители и деца провокира детското себеразкриване и откроява положителна връзка с характера на взаимоотношенията в училище, цялостните взаимодействия с родителите, равнището на самооценка и самооефективност. Инициативата на родителите за информация, когато е в съчетание със стимулиране на детската автономия, не се приема като вмешателство и натрапване, а също е в положителна връзка с контролираните характеристики. За разлика от тях по-строгийт родителски контрол е в положителна връзка само с отношенията в училище. Откритите несъответствия между сравнително високата самооценка, демонстрирана от учениците, и относителното по-ниското равнище на самооефективност изискват осмисляне на изискванията на родителите за постигане на по-висока степен на зрялост у юношите, а също така и на действията в училище, създаващи предпоставки за формиране на социална компетентност чрез справяне с предизвикателни задачи. Паралелно с това резултатите разкриват, че когато децата се чувстват свъхконтролирани, ефективността на социалното им функциониране е снижена. Несигурността и недоверието към себе си се увеличават, появява се предварителен отказ от усилия, общото равнище на самооценка и самооефективност са по-ниски.

Посока на влияние на стратегиите за контрол

Корелационният анализ измерва степента на взаимовръзка на два фактора, а регресионният анализ измерва посоката на влияние на един фактор върху друг. Двата типа анализ са свързани и регресионният допълва корелационния, като указва силата и посоката на връзката между факторите. Свързаността между два фактора може да е под влияние на трета величина, което да даде неточна представа за зависимостите, а чрез регресионния анализ може да се проследи причинно-следствената връзка.

В научната литература се изтъква необходимостта от периодичното провеждане на проучвания, разкриващи влиянието на информираността на родителите за дейността на децата им в различните вътрешни периоди в етапа на юношеството. В рамките на настоящото изследване се откроява, че информираността има най-силно влияние върху взаимоотношенията с родителите ($Beta=0,416$ $Sig=0,000$) и върху взаимоотношенията в училище ($Beta=0,388$ $Sig=0,000$). Върху останалите характеристики информираността (по данните от децата) има статистически значимо влияние, но със значително по-слаба сила. При резултатите от родителите регресионният анализ показва, че информираността е надежден предиктор за благоприятни взаимоотношения с родителите ($Beta=0,407$ $Sig=0,000$), за отношенията в училище ($Beta=0,382$ $Sig=0,000$), за положителна самооценка ($Beta=0,397$ $Sig=0,000$) и, макар в по-ниска степен, за устойчиво равнище на самооефективност ($Beta=0,268$ $Sig=0,007$).

Юношеското споделяне за ежедневието, за вълненията и намеренията повлиява положително контролираните в изследването характеристики на адаптацията – и при четирите характеристики както въз основа на данните от учениците, така и по данните от родителите стойността на Beta е по-голяма от 0,350. Мета анализ, проучващ ролята на себеразкриването върху привързаността, показва три устойчиви негови ефекта: хората, които се саморазкриват в по-голяма степен, обикновено се харесват повече от другите; хората се разкриват повече пред тези, които харесват; след като хората се разкрият пред други, те започват да харесват тези, пред които са се разкрили повече от преди (по Kerr & Stattin, 2000: 378). Така взаимното разкриване от страна на родителите и на децата повишава равнището на емоционална близост и съпричастност и съдейства за проверка и съпоставяне на модели, норми и действия, откритост към нов опит и промяна. Разбира се, някои деца са по-спонтанни и по-лесно се адаптират към различни условия, други са по-предразположени към трудности, независимо от семейните въздействия. Сред индивидуалните характеристики, имащи особено значение в тази посока, съгласно систематизацията на Чес и Томас с най-голямо влияние са: сближаването или отдръпването спрямо нови стимули; бързината и лекотата, с която установеното поведение се изменя с оглед променящите се околни структури; интензивността на реакцията – количеството енергия, изразходвано като израз на настроението; характер на настроението – позитивно срещу негативно (по Кембъл, 1994: 16–17). Тези характеристики, заедно с предразполагането на детето към споделяне и посрещането на казаното с внимание, могат да увеличат предпоставките за удовлетворяващо взаимодействие. Обикновено юношите прикриват нещата, които са се случили извън дома, предимно когато родителите посрещат споделянето с присмех, обвинения, не запазват конфиденциалността или използват информацията срещу детето в бъдещи ситуации. Така родителите пропускат възможността за постигане на взаимна ориентация в отговорностите, а с това и възможността за успешен индиректен контрол (по: Массобу, 2007: 32). Действията на децата и родителите са в спираловидна зависимост, при която реакциите на едната страна провокира отношението и действията на другата.

Какво е влиянието на по-директния контрол? Резултатите от регресионния анализ показаха противоречиви характеристики по отношение на предикативната стойност на контрола спрямо адаптацията при юношите. Откроява се относително положително влияние върху отношенията в училище: Beta=0,304 Sig=0,000 по данни от родителите и Beta=0,242 Sig=0,004 по данните от учениците. По отношение на самооценката и самоефективността влиянието е в нормата за значимост, но с ниска сила, поради което не може да се приеме като създаващо ефект. Върху отношенията с родителите не се открие влияние със статистическа значимост. Това може да се прецени като потвърждение на допускането, че юношите **игнорират** родителите си и техните действия,

когато приемат, че контролът нарушава автономията им и влиза в противоречие с изграденото равнище на компетентност. Същевременно чувството за свръхконтролираност повлиява отрицателно характеристиките на адаптацията. Обособените характеристики на чувството за свръхконтрол всъщност разкриват особености на родителска стратегия, излизаща извън рамките на по-строгия контрол. Тя е свързана повече с психологически натиск, при който не се допуска юношите да изразяват своите мнения, компетентност, емоции, да търсят и експериментират. Израз е на обсебващо предпазващо отношение или на доминантно отношение, търсещо превъзходство. За разлика от него контролът по отношение на поведението включва обсъждане и насочване към стандарти, ясна регулация, потвърждаваща уместността на действията и отношенията. Коефициентът на регресия, показващ влиянието на чувството у учениците, че са свръхконтролирани, върху самоефективността е $Beta = -0,342$ $Sig = 0,000$ (данни от учениците) и $Beta = -0,349$ $Sig = 0,000$ (данни от родителите). Това означава, че чувството у юношите, че са свръхконтролирани, **снижава** представата за лична компетентност, способността за справяне с трудности и предизвикателства, разколебава в полагането на усилия. Чувството за свръхконтрол се отразява негативно и върху отношението към себе си – в тези случаи е налице неоправдано снижаване на самооценката. Най-силно негативно влияние се открие върху взаимоотношенията с връстниците: $Beta = -0,440$ $Sig = 0,000$ (по данни от родителите) и $Beta = -0,372$ $Sig = 0,000$ (по данни от учениците). Свръхконтролът провокира неустойчиви взаимоотношения с връстниците, подозрителност, усещане за „въображаема аудитория“ (терминът е на Елкинд), в която юношата се чувства непрекъснато наблюдаван, критикуван и отхвърлян. Оттук бягството в дистанцираното общуване, без създаване на трайни връзки (включително и във виртуалната реалност), се оказва възможно убежище. Изводът, който се налага, е, че свръхконтролът дори и да води до известна информираност у родителите за заниманията на децата им, има негативно влияние върху адаптираността им. „Ако родителският контрол компрометира детското чувство за личен контрол, тогава всякакви ползи като намаляване на антисоциалното поведение могат да костват високо ниво на депресия, ниска самооценка или съмнения в собствените способности за успех“ (Kerr & Stattin, 2000: 367). В тази връзка най-ефективни са действията на родителите, които не са свързани с пряка, директна намеса за това какво да направят юношите, а с подкрепата на автономната им активност. „Доста често юношата предпочита да не се опира на насърчаването и на помощта, които му се предлагат, той иска сам да бъде отговорен за решенията си“ (Деларош, 2011: 100). В тази връзка влиянията върху успешната адаптация на юношите са свързани с характеристиките на цялата семейна система, в която има споделени разбирания за взаимоотношенията, ясни очаквания и изисквания, и сълюдаването им от всички – както от децата, така и от родителите. Това

предполага и преосмисляне на „посоката“ на влиянията в процеса на адаптация – приемането им не като еднопосочни, а като взаимообвързани действия, създаващи откритост към опита на другия.

Заклучение

Резултатите от изследването показват, че информираността на родителите за заниманията на децата им е висока. Тя е повлияна в най-голяма степен от споделянето и спонтанното себеразкриване от страна на децата. Когато юношите срещат откритост от страна на родителите си и изразен стремеж за съгласуване на идеи и действия, те споделят и обсъждат с родителите си онова, което взаимно се приема за важно. Това води до развитие на устойчиво чувство за контрол над ситуациите, благоприятни социални взаимодействия, сигурност в средата, трайно позитивно отношение към себе си и увереност в компетентността за справяне. Родителската инициатива за информация, за координиране на интерпретации и събития, изразена по асертивен начин, също повлиява успешността на адаптивните действия. Възприемането на родителските контролиращи действия в ранното и средното юношество зависи от конкретния контекст, в който се синхронизират родителската и детската перспектива за правата и отговорностите. Свръхконтролът, усещането за свръхконтролираност, поставя юношите в ситуация, при която се снижават самоефективността, самооценката и се влошават основните социални взаимодействия.

Начинът, по който родителят се отнася към определен етап в развитието на детето си, повлиява и начина, по който детето ще премине през него. Това е особено важно на фона на относително ниското равнище на самоефективност, установено за част от учениците. Това налага преосмисляне на използваните ориентири и изисквания за постигане на **компетентност** при справяне с различни по характер предизвикателства и ситуации.

Но детето не е пасивно възприемащо. Влиянието на юношите върху взаимодействието с родителите не се изразява само в избора на предпочитани модели, които да следват. Тяхната роля е много по-голяма. Самите те са активни субекти в процеса на информираност и контрол от страна на родителите. Те предизвикват и дори насочват някои от действията на родителите по отношение на намеса и изисквания (Maccoby, 2007: 24; Kerr & Stattin, 2000: 378). Така действията винаги са в полето на взаимното отражение и пораждат спираловидна зависимост.

В реалния свят на юношата между многообразието от влияния съществуват различни линии на близост, връзка и противоречия. Родителските влияния и „неродителските фактори“ променят силата и устойчивостта на въздействията си. Стремежът на родителите да подкрепят развитието на компетентност-

та и на саморегулацията у децата, реципрочността във взаимоотношенията повлияват значимо характеристиките на адаптираността. А успешните взаимодействия в по-ранните етапи на развитието усилват взаимното влияние в етапа на юношеството.

ЛИТЕРАТУРА

- Върбанова, С. (2010). Когнитивни умения, некогнитивни характеристики и социален контекст, влияещи върху училищните постижения. – В: Съвременното обучение между теорията и практиката. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Деларош, П. (2011). Проблемите на юношеството. София: Център за психосоциална подкрепа. Българско пространство за психоанализа.
- Деларош, П. (2010). Родители, осмелете се да кажете не! София: Център за психосоциална подкрепа. Българско пространство за психоанализа.
- Деларош, П. (2004). Юношеството. София: Център за образователни програми и инициативи.
- Дичев, И. (2009). Виртуални граждани? На купон с МЗ плейър. – В: Дичев, И., Спасов. О. (съст.). Новите млади и новите медии. София: Институт Отворено общество.
- Долто, Ф. (1995). Тийнейджърите. София: Наука и изкуство.
- Казанска, В. (2011). Подросток: социална адаптация. Санкт Петербург: Питер.
- Калчев, П. (2011). Субективно благополучие и взаимоотношение с връстниците в юношеска възраст. София: Изток-Запад.
- Кембъл, Р. (1994). Детето – как да го обичаме истински: София: Нов човек.
- Ларсен, К., К. Крумов. (2010). Социална психология: Нов поглед към личността и социалния свят. София: СОФИ-Р.
- Лиlienфелд, С. и др. (2012). 50 мита на популярната психология. София: Изток-Запад.
- Сиймън, Д., Д. Кенрик (2002). Психология. София, НБУ: Планета-3.
- Силгиджиян, Х. (1998). Аз-концепция и психосоциална идентичност. Жизненият преход към зрелостта. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Стоянова, П. (2011). Поколението на дигиталната книга. – *Медии и обществени комуникации*, 10, www.media-journal.info, свалено на 11 юни 2011.
- Шумкова, И. (2008). Проблеми в поведението – проблеми в общуването. Изследване на юноши и девойки на възраст от 13 до 18 години. – Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Книга Психология, том 100, 313–328.
- Epstein, R. (2007). Trashing Teens. – *Psychology Today*, March/April, 86–89.
- Hoffman, D. (2009). How (not) to feel: culture and the politics of emotion in the American parenting advice literature, *Politics Discourse: Studies in the Cultural of Education*, 30:1, 15–31.
- Kerr, M. & H. Stattin, (2000). What Parents Know, How They Know It, and Several forms of Adolescent Adjustment: Further Support for a Reinterpretation of Monitoring. – *Developmental psychology*, Vol.36, (3): 366–380.

- Maccoby, E. (2007). Historical Overview of Socialization Research and Theory. In Grusec, J. & Hastings, P. (eds.) *Handbook of Socialization: Theory and Research*. New York: The Guilford Press.
- Mutimer, A. et al. (2007). Child Resilience: Relationship between Stress, Adaptation and Family Functioning. – *Electronic Journal of Applied Psychology*, 3(1): 16–25.
- Riggs, Sh. (2010). Childhood Emotional Abuse and the Attachment System Across the Life Cycle: What Theory and Research Tell Us. – *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 19:1, 5–51.
- Tangeman, K. & Hall, S. (2011): Self-Efficacy in Incarcerated Adolescents: The Role of Family and Social Supports, *Child & Youth Services*, 32 (1): 39–55.

Постъпила февруари 2014 г.

Рецензенти:
проф. дпн Яна Рашева-Мерджанова
проф. д-р Емилия Василева